

Programma Landbouw en Zorg

2011 - 2017

Inhoud

Programma Landbouw en Zorg	1
SAMENVATTING	3
1. Inleiding	4
2. De context van dit programma: dé zorgboerderij bestaat niet	5
3. Opbrengsten	6
4. Belemmerende factoren bij effectonderzoek naar zorgboerderijen	8
5. Belemmerende factoren bij de implementatie van resultaten	9
6. Clusters van kwaliteiten	10
7. Innovatie	10
8. Aanbevelingen	11
a) bevorderen van het verspreiden en toepassen van kennis	12
b) het ontwikkelen van kennis	12
De effecten van een zorgboerderij; clusters van kwaliteiten	12
De kwaliteit van een zorgboerderij	13
(door)Ontwikkelen van innovaties	13
Kosten	13
Langlopend onderzoek; monitoring van cliënten	13
Internationale uitwisseling van kennis en ervaringen	14
Bijlage 1: Samenvatting van projectresultaten (4 effectstudies en een implementatieproject)	14
Onderzoek naar de effectiviteit van jeugdzorgboerderijen in Overijssel en Gelderland.	14
Effect zorglandbouw voor mensen met een verstandelijke beperking	15
Maatschappelijke participatie en zorgkosten van mensen met dementie: de rol van zorgboerderijen	16
Wonen op de boerderij: een nieuwe vorm van verpleeghuiszorg voor ouderen met dementie?	16
De implementatie van het programma Landbouw en zorg	18
Bijlage 2: Lijst van geïnterviewden	19
De projectleiders	19
De commissieleden	19
Bijlage 3: Links	19

SAMENVATTING

In opdracht van het ministerie van Economische Zaken heeft ZonMw van 2011 tot 2017 het programma Landbouw en Zorg uitgevoerd. Dit programma is opgesteld in nauwe samenwerking met het ministerie van VWS, de Federatie Landbouw en Zorg en de Taskforce Multifunctionele Landbouw. Het programma had tot doel om de kwaliteit van de zorglandbouw te stimuleren, onder andere door het effect van deze zorg (beter) te onderbouwen en de zorg- en landbouwsector dichterbij elkaar te brengen. Hiertoe zijn een maatschappelijke business case, vier effectstudies en een implementatieproject gesubsidieerd. Deze publicatie bevat een reflectie op de resultaten van deze projecten, gevolgd door aanbevelingen die de toepassing van deze resultaten kunnen bevorderen. Ook worden suggesties voor verder onderzoek gedaan.

Met dit in omvang bescheiden onderzoeksprogramma (€ 1,4 miljoen voor het hele programma) is een relatief grote impuls aan de zorglandbouw gegeven. Uit de studies blijkt dat zorgboerderijen een waardevolle, kwalitatief hoogwaardige voorziening kunnen zijn voor verschillende doelgroepen. Dit geldt zowel voor boerderijen die dagbesteding aanbieden als voor de boerderijen met 24-uurszorg. De soms nog aanwezige beeldvorming dat zorgboerderijen hun succes vooral aan hun 'aaibaarheid' te danken hebben, kan met deze kennis bestreden worden.

Een belangrijke overkoepelende uitkomst van de projecten is dat zorgboerderijen over vijf clusters van kwaliteiten beschikken die mogelijk verklaren dat zij aan verschillende doelgroepen een passende plek kunnen bieden. Het gaat om de volgende clusters, die ook weer met elkaar samenhangen: persoonsgerichte begeleiding, sociale contacten en steun, zinvolle en diverse activiteiten en werkzaamheden, groene omgeving en huiselijke omgeving.

Al met al is met dit programma de positie van zorgboerderijen binnen het zorglandschap versterkt - zorgboerderijen staan niet meer apart, maar worden als een onderdeel van het brede zorgpalet beschouwd. Over en weer is ook gebleken dat de zorg- en landbouwsector van elkaar kunnen leren. De identificatie van (clusters van) kwaliteiten in de zorglandbouw (zoals prikkelarme omgeving en het ritme van de boerderij) draagt bijvoorbeeld bij aan de kwaliteit van zorg in de zorg- en in de landbouwsector. Ook heeft het programma ertoe bijgedragen dat onderzoekers uit beide sectoren elkaar hebben gevonden en vruchtbaar met elkaar hebben samengewerkt.

Op dit moment werkt ZonMw aan het opstellen van een breed en meerjarig programma Langdurende zorg, waarin ook ruimte voor onderzoek naar zorglandbouw zal zijn. Bij deze programmering zal rekening gehouden moeten worden met de belemmerende factoren die in dit programma gevonden zijn. Dit geldt zowel voor geconstateerde knelpunten bij het uitvoeren van onderzoek, als die bij de implementatie van de resultaten.

Belangrijke thema's voor nieuw onderzoek zijn onder andere (meer) inzicht in de werkingsmechanismen en effecten van zorgboerderijen, de diversiteit aan zorgboerderijen (onder andere naar doelgroep), de kwaliteit van zorg op een zorgboerderij, de lange termijn effecten van zorgboerderijen op verschillende doelgroepen, de kosteneffectiviteit van zorgboerderijen en het (door)ontwikkelen van innovaties in de landbouwzorg. Ook internationale uitwisseling van kennis en ervaringen in praktijk, onderzoek, beleid en onderwijs is van belang. Hierbij valt op dat de

Nederlandse zorgboerderij met recht een exportproduct kan worden genoemd. In vergelijking met andere landen zijn de Nederlandse zorgboerderijen al redelijk tot goed in het zorgsysteem ingebed en zijn deze ook echt als zorgvorm geaccepteerd. In andere landen zijn zorgboerderijen bijvoorbeeld meer aan de toeristische sector gelieerd, of bieden instellingen een zorgaanbod dat door de agrarische sector is geïnspireerd.

Nu al kunnen acties ondernomen worden die de verspreiding en toepassing van kennis kunnen bevorderen. Denk aan het opzetten van een landelijk dekkende, duurzame kennisinfrastructuur en activiteiten die de uitwisseling van kennis tussen de zorg- en landbouwsector kunnen bevorderen. In het bijzonder is aandacht nodig voor de rol en positie van gemeenten, gezien hun cruciale rol bij het toewijzen van zorg.

1. Inleiding

Zo'n twintig jaar geleden ontstond zowel in de landbouw- als in de zorgsector de behoefte om meer inzicht te krijgen in de kwaliteit en doelmatigheid van de landbouwzorg. Een belangrijke aanleiding hiervoor was de snelle groei van het aantal zorgboerderijen. In 1998 waren er ongeveer 75 zorgboerderijen, in 2007 ruim 750. De verwachting was dat deze groei zich zou doorzetten. Mede als gevolg van deze groei, ontstond ook de behoefte aan een betere samenwerking tussen de landbouw- en zorgsector.

Voor ZonMw waren dit belangrijke redenen om in 2010 de zogeheten kennisagenda *Zorg voor Zorglandbouw*

(https://www.zonmw.nl/uploads/tx_vipublicaties/Kennisagenda_Zorg_voor_Zorglandbouw.pdf) op te stellen. De ontwikkelaars van deze agenda brachten het bestaande onderzoek naar zorgboerderijen in kaart, en ondervroegen alle relevante spelers in dit veld welke onderzoeksvragen er leefden. Een belangrijk resultaat was dat er nog weinig onderbouwing bleek te zijn voor het effect van de zorg die op deze boerderijen wordt gegeven, zeker op de langere termijn. Daarnaast signaleerde de kennisagenda dat er nog een grote kloof tussen de landbouw- en zorgsector bestond – zowel in de praktijk als in onderzoek zouden deze sectoren beter op elkaar kunnen en moeten aansluiten. De genoemde kennisagenda *Zorg voor Zorglandbouw* bracht diverse partijen bij elkaar. Met inbreng van de Federatie Landbouw en Zorg, de Taskforce Multifunctionele Landbouw, het ministerie van Economische Zaken en het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, ontwikkelde ZonMw in 2011 het programma Landbouw en Zorg¹. Met dit programma hoopten de betrokken partijen meer inzicht in de effecten en kosten van zorglandbouw te krijgen.

Het ministerie van Economische Zaken was opdrachtgever van dit programma, dat tot doel had om de kwaliteit van zorglandbouw te bevorderen. Voor dit programma was bijna € 1,4 miljoen beschikbaar, afkomstig van het ministerie van Economische Zaken, het ministerie van VWS, ZonMw, Alzheimer Nederland en enkele private partners.² Het programma startte in 2011 en liep door tot 2017.

In de uitvoering van dit programma zijn twee fasen onderscheiden. In de eerste fase is een maatschappelijke kosten baten analyse van de zorg op zorgboerderijen uitgevoerd. Deze studie beperkte zich tot een kostenbaten analyse van dagbesteding, gericht op drie doelgroepen (mensen met een verstandelijke beperking, jeugdigen tot 17 jaar en 65-plussers). De resultaten van deze business case gaven een eerste indruk van het economisch en maatschappelijk nut van de zorg die op zorgboerderijen wordt gegeven. In hun aanbevelingen drongen de onderzoekers onder andere aan op uitgebreid effectonderzoek om hardere inschattingen van effecten en baten te kunnen maken. Hiervoor is het nodig om cliënten over een langere periode te volgen.

Mede naar aanleiding van de resultaten van deze business case, heeft ZonMw in de tweede fase van dit programma vier effectstudies en één implementatieproject gesubsidieerd. De effectstudies richten zich achtereenvolgens op zorgboerderijen met dagopvang voor jeugdigen met gedrags- en opvoedingsproblemen, mensen met een verstandelijke beperking en mensen met dementie. Bij één

¹ De programmatekst van dit programma is te vinden op https://www.zonmw.nl/uploads/tx_vipublicaties/ZonMw_programmatekst_Landbouwzorg_WEB.pdf

² de onderzoeksinstellingen zelf en Federatie Landbouw en Zorg hebben ook een financiële bijdrage geleverd.

studie gaat het niet om dagopvang, maar om 24-uurszorg, en wel voor mensen met dementie. Bijlage 1 geeft een overzicht van deze vijf projecten, inclusief de resultaten.

Inmiddels zijn al deze studies afgerond, en is het tijd voor reflectie. Hiertoe zijn alle projectleiders en commissieleden van het programma Landbouw en Zorg geïnterviewd, en is het beschikbare schriftelijk materiaal bestudeerd (zoals eindverslagen, rapporten en websites). Bijlage 2 bevat de namen van alle geïnterviewden.

Het resultaat hiervan is vastgelegd in deze publicatie, waarin het accent ligt op de projecten uit de tweede fase. Deze publicatie vormt nadrukkelijk géén formele eindevaluatie zoals bij grotere ZonMw-programma's gebruikelijk is. Gekozen is voor een 'lichtere' variant, waarin de meest opvallende cq belangrijke leerpunten en aanbevelingen naar voren komen. Uitputtend is deze publicatie dus niet.

In paragraaf 2 van deze publicatie wordt eerst kort ingegaan op de context van dit programma: hoe ziet de Nederlandse zorglandbouw er uit, en wat zijn daarin de trends. Daarna worden de belangrijkste uitkomsten van dit programma nader beschouwd (paragraaf 3), gevolgd door kanttekeningen bij de wijze van onderzoek (paragraaf 4) en bij de wijze van implementatie (paragraaf 5). In de daarop volgende paragrafen worden twee onderwerpen eruit gelicht, omdat de geïnterviewden daar relatief veel aandacht op vestigden: de clusters van kwaliteiten van zorgboerderijen (paragraaf 6) en de innovatiekracht van zorgboerderijen (paragraaf 7). Tot slot volgen in paragraaf 8 een aantal aanbevelingen hoe de verworven kennis beter kan worden gebruikt, gevolgd door suggesties voor verder onderzoek.

2. De context van dit programma: dé zorgboerderij bestaat niet

Veel, zo niet alle geïnterviewden benadrukten dat er een grote diversiteit aan zorgboerderijen bestaat. 'Dé zorgboerderij bestaat niet', was dan ook een veelgehoorde zin tijdens de interviews. Zowel tijdens de uitvoering van de projecten als in de fase waarin de resultaten zijn verspreid, kwam dit goed naar voren.

In Nederland is er nog geen sluitende registratie van zorgboerderijen. De Federatie Landbouw en Zorg, de branchevereniging voor de sector landbouw en zorg (www.landbouwzorg.nl), schat het aantal zorgboerderijen in 2017 op 1100 tot 1200. Bij de federatie zijn rond de 820 boeren aangesloten. De cijfers die het CBS verstrekt liggen veel lager, bijvoorbeeld 614 zorgboerderijen in 2016. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat verscheidene zorgboerderijen zich niet meer in de landbouw-, maar in de zorgsector zouden registreren. Zeker is dit niet.

De gemiddelde grootte van een zorgboerderij wordt geschat op 15-20 cliënten. Deze cliënten komen echter niet allemaal op dezelfde dag. Genoemde trends zijn dat de gemiddelde grootte van zorgboerderijen stijgt, en dat de vraag naar plaatsen op een zorgboerderij toeneemt.

Tussen de zorgboerderijen zijn er grote verschillen naar doelgroep, omvang (aantal cliënten), type agrarische activiteit en type zorg (zoals dagbesteding, 24-uurs opvang, leerwerktrajecten). Veel voorkomende doelgroepen zijn jeugdigen, mensen met een verstandelijke

beperking, mensen met een psychiatrische achtergrond (inclusief mensen met een verslaving en burn-out) en mensen met dementie. Binnen een doelgroep zijn er vaak ook nog grote verschillen, bijvoorbeeld voor wat betreft de ernst van de verstandelijke beperking, of voor wat betreft de ernst van dementie. Daarnaast zijn er zorgboerderijen die zich op een gemengde doelgroep richten. Sommige boerderijen doen dit heel bewust, om daarmee een betere afspiegeling van de samenleving te zijn. Een sluitend overzicht van

alle boerderijen, uitgesplitst naar doelgroep, ontbreekt³. Hiermee is het ook niet bekend hoeveel boerderijen zich op (vooral) 1 doelgroep richten, dan wel op een mix van doelgroepen. De federatie schat het aantal zorgboerderijen dat met gemengde doelgroepen werkt op ruim een derde, terwijl er ook schattingen zijn dat zelfs meer dan de helft van de boerderijen gemengde doelgroepen bedient. In dit licht is het opmerkelijk dat alle onderzoeksprojecten binnen dit programma zich op één doelgroep hebben gericht, namelijk respectievelijk mensen met een verstandelijke beperking, jongeren en mensen met dementie. Dit programma heeft dus geen kennis over de betekenis van het werken met gemengde doelgroepen opgeleverd. Evenmin is er binnen dit ZonMw programma onderzoek verricht naar (de opvang van) mensen met een psychiatrische achtergrond en verslaafden, ook een belangrijke doelgroep voor zorgboerderijen⁴. Al in de eerder genoemde Kennisagenda Zorg voor zorglandbouw (2010) is uitgebreid aandacht besteed aan de vraag of de 'cliëntenmix' op een zorgboerderij homogeen of heterogeen zou moeten zijn. Voor beide opties zijn er pro- en contra argumenten te noemen. Bovendien lijkt de keuze voor een van deze beide opties samen te hangen met de doelstelling van de zorg die op de zorgboerderij wordt gegeven. Gaat het (primair) om dagbesteding, behandeling, ontlasting van de mantelzorg of 24-uursopvang? Ook is het aannemelijk dat er een relatie is met de zorgzwaarte van de cliënten en het aantal ervan. Reden genoeg dus om de vraag 'homogeen versus heterogeen' nader te onderzoeken.

Ook de 'aard' van een zorgboerderij verschilt. Zo zijn er bedrijven waar met name agrarische productie plaatsvindt, en waar de cliënten de zorgboer helpen om deze productie te behalen. Aan de andere kant van het spectrum bevinden zich zorgboerderijen die een kleine zorgorganisatie vormen, of van een grotere zorgorganisatie deel uitmaken. De agrarische activiteiten staan hier meer of minder in dienst van zorg en beleving. Al deze aspecten vallen onder de zeven zogeheten kernkwaliteiten die de Federatie Landbouw en Zorg voor de zorgboerderijen heeft opgesteld: ruimte, rust en regelmaat; sociaal actief; nuttig werk; gezond eten; beweging; 'even eruit' (ontlasting van de thuissituatie/mantelzorg) en een eventuele opstap naar het echte werk.

Formeel zijn er (nog) geen eisen waaraan een zorgboer en/of zijn personeel en vrijwilligers moeten voldoen om de cliënten van de boerderij op een verantwoorde wijze te kunnen begeleiden. Denk aan (zorg)opleiding, competenties en affiniteit met de doelgroep.

Om de kwaliteit van zorg op zorgboerderijen te bevorderen, heeft de Federatie Landbouw en Zorg een kwaliteitskeurmerk ontwikkeld. De kwaliteitssystemen en -criteria uit de reguliere zorg zijn immers niet zomaar te gebruiken op een zorgboerderij. De federatie verleent dit kwaliteitskeurmerk, en zij verzorgt ook de registratie ervan. Ruim 700 boerderijen beschikken nu over dit keurmerk.

Vooraf bij de verspreiding van de resultaten was het soms lastig dat er niet één organisatie of partij is die alle zorgboerderijen vertegenwoordigt. Bij de Federatie Landbouw en Zorg is circa 65 procent van de zorgboerderijen aangesloten. De basis van de federatie wordt gevormd door de zogeheten regionale verenigingen van zorgboeren. Van de Federatie Landbouw en Zorg zijn 15 regionale organisaties /verenigingen lid⁵.

3. Opbrengsten

Met dit in omvang zeer bescheiden onderzoeksprogramma (€ 1,4 miljoen voor het hele programma) is een relatief grote impuls aan de zorglandbouw gegeven. Allereerst heeft de maatschappelijke business case een eerste indruk van de kwaliteit van zorg op een zorgboerderij opgeleverd. Voor drie doelgroepen gaf deze business case ook een indicatie van de financiële gezondheidswinst van dit zorgaanbod. In het rapport *Zin van zorglandbouw* (https://www.zonmw.nl/uploads/tx_vipublicaties/Zin_van_zorglandbouw_-_publieksrapportage_-_23_aug_2012.pdf) staat dit beschreven.

In vier effectstudies is vervolgens aangetoond dat zorgboerderijen een waardevolle, kwalitatief hoogwaardige voorziening kunnen zijn voor verschillende doelgroepen. Deze effectstudies leverden stuk voor stuk aansprekende resultaten op. Zo blijkt het gedrag van jeugdigen die naar een zorgboerderij gaan, duidelijk te verbeteren. Bijna 90 procent van de ouders van deze jeugdigen zien hun kind gelukkiger worden, en merken ook op dat hun kind beter met leeftijdsgenoten omgaat. Als

³ Van de boerderijen die bij de Federatie Landbouw en Zorg zijn aangesloten, zijn deze gegevens wel in de kwaliteitssystemen bekend.

⁴ Deze keuzes zijn gemaakt gezien het beperkte budget van dit onderzoeksprogramma

⁵ Zie bijvoorbeeld <http://www.landbouwzorg.nl/index.php?pagid=26> voor een overzicht.

het gaat om mensen met dementie, valt bijvoorbeeld op dat zorgboerderijen de sociale interacties van deze mensen stimuleren. Ook geeft de zorgboerderij mensen met dementie het gevoel weer ergens bij te horen, en ervaren mensen met dementie hun activiteiten als zinvol (bijvoorbeeld als vrijwilligerswerk of betaald werk). Bij mensen met een verstandelijke beperking valt onder andere op dat zij op een zorgboerderij rustiger worden, en dat zij hun werk op de boerderij waarderen en zinvol vinden.

In een project gaat het niet om het effect van dagopvang, maar van 24-uurs zorg. Uit deze studie blijkt dat wonen op een zorgboerderij een alternatief voor verpleeghuiszorg kan zijn.

Het vijfde en laatste project was een implementatieproject dat tot doel had om de beschikbare kennis over zorglandbouw te verspreiden en te stimuleren dat deze kennis ook wordt gebruikt. Hiertoe zijn Nederlandse en buitenlandse studies geanalyseerd die de kwaliteiten en kenmerken van zorgboerderijen voor verschillende doelgroepen beschrijven, of waarin de effecten van zorgboerderijen op de gezondheid en welzijn van verschillende doelgroepen aan de orde komen. In sommige onderzoeken is een vergelijking gemaakt tussen de zorgboerderij en reguliere vormen van dagbesteding (bijvoorbeeld dagbesteding in de wijk) of wonen (bijvoorbeeld een verpleeghuis). In andere onderzoeken is alleen gekeken naar de zorgboerderij. In de publicatie *Betekenis van zorgboerderijen voor verschillende doelgroepen* zijn de resultaten van alle projecten gebundeld (<https://zorgboeren.nl/files/2017-04-WUR-FACTSHEET-ZORGLANDBOUW.pdf>).

Een belangrijke overkoepelende uitkomst is dat zorgboerderijen over vijf clusters van kwaliteiten beschikken die verklaren dat zij aan verschillende doelgroepen een passende plek kunnen bieden. Het gaat om de volgende clusters, die ook weer met elkaar samenhangen:

- persoonsgerichte begeleiding
- sociale contacten en steun
- zinvolle en diverse activiteiten en werkzaamheden
- groene omgeving
- huiselijke omgeving

Dit afsluitende implementatieproject heeft ervoor gezorgd dat de verzamelde kennis op grotere schaal in de agrarische en zorg- en welzijnssector en onder gemeenten is verspreid. Tevens zijn diverse initiatieven genomen om te stimuleren dat deze kennis ook wordt gebruikt, zoals het organiseren van workshops in verscheidene regio's. Uiteraard is hierbij gebruik gemaakt van de producten die de vier effectstudies hebben opgeleverd. Alle projecten uit dit ZonMw-programma hebben een eindrapport opgeleverd, vaak ook gevolgd door een of meer wetenschappelijke publicaties. De onderzoekers gaven ook presentaties op (wetenschappelijke) congressen, en publiceerden artikelen in (inter)nationale tijdschriften (zie ook bijlage 3).

Ook het onderzoek in de zorglandbouw heeft door dit programma een impuls gekregen. Onderzoekers met expertise in de agrarische sector en met expertise in de zorg- en welzijnssector hebben elkaar gevonden en vruchtbaar met elkaar samengewerkt. Het programma stimuleerde verbinding: onder de gezamenlijke vlag van een onderzoeksprogramma hebben professionals en organisaties uit beide sectoren elkaar leren kennen en zo mogelijk ook van elkaar geleerd. Onderzoek in de zorglandbouw vraagt op sommige aspecten om een eigen aanpak (zie ook paragraaf 5) en instrumenten, zo blijkt ook uit de studies. In een van de effectstudies is een observatie-instrument ontwikkeld, de zogeheten MEDLO-tool, die bijvoorbeeld (onder andere) de interactie van de cliënt met de fysieke omgeving registreert.

Ook hebben de projecten binnen het programma Landbouw en Zorg ertoe geleid dat er al vervolgonderzoek is gestart dat op de resultaten van dit programma kon voortbouwen. Op basis van data die in twee van de effectstudies⁶ verzameld is en onderzoek dat buiten het programma Landbouw en Zorg⁷ werd uitgevoerd, is in 2015 een vervolgonderzoek gestart dat zonder financiering van ZonMw tot stand kwam⁸. De onderzoekers hebben gekeken of specifieke kenmerken van

⁶ De Bruin et al en Verbeek et al

⁷ promotieonderzoek De Bruin

⁸ Dit onderzoek, uitgevoerd door de Universiteit Maastricht en het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, is gefinancierd door Alzheimer Nederland en PGGM. Het rapport is te vinden op http://www.rivm.nl/Documenten_en_publicaties/Algemeen_Actueel/Nieuwsberichten/2017/Zorgboerderij_als_inspiratiebron_voor_dementiezorg, <https://www.academischewerkplaatsouderenzorg.nl/zorgboerderijen-als-innovatieve-zorgomgeving-voor-mensen-met-dementie-factsheet-rivm>.

zorgboerderijen kunnen worden toegepast in andere zorgomgevingen, zoals in verpleeghuizen of voorzieningen voor dagbesteding in de wijk. Uit het onderzoek blijkt dat verschillende kenmerken van de zorgboerderij al worden toegepast in reguliere zorginstellingen, maar dat de manier waarop zij dat doen verschilt van hoe zorgboerderijen dat doen. De onderzoekers geven aan dat, naast de fysieke omgeving, ook de psychosociale en organisatorische context van belang zijn wanneer reguliere zorginstellingen kenmerken van zorgboerderijen willen overnemen.

In een ander programma van ZonMw, het programma Memorabel, loopt momenteel een vervolgonderzoek naar 'groene' initiatieven in de stad voor thuiswonende mensen met dementie⁹. Ook voor deze studie was de kennis uit dit programma een belangrijke inspiratiebron. Op verzoek van het ministerie van VWS werkt ZonMw op dit moment (eind 2017) aan het opstellen van een breed en meerjarig programma in de langdurende zorg. Hierin zal ook ruimte zijn voor onderzoek in de zorglandbouw, zo blijkt uit contacten tussen ZonMw en het ministerie van VWS. De aanbevelingen uit deze publicatie zullen bij het opstellen en uitvoeren van dit programma worden gebruikt.

Al met al is met dit bescheiden onderzoeksprogramma de positie van zorgboerderijen binnen het zorglandschap versterkt - zorgboerderijen staan niet meer apart, maar worden als een onderdeel van het brede zorgpalet beschouwd. Hiermee heeft het programma aangetoond dat zorgboerderijen een welkome aanvulling op de zorg- en welzijnssector kunnen geven. Ook hebben de projecten laten zien dat zorgboerderijen professionele en volwaardige zorg (kunnen) leveren – de soms nog aanwezige beeldvorming dat zorgboerderijen hun succes vooral aan hun 'aaibaarheid' te danken hebben, kan met de opgedane kennis bestreden worden. Wel moet hierbij aangetekend worden dat de studies relatief kleinschalig waren – studies op grotere schaal zijn nu nodig.

Over en weer is ook gebleken dat beide sectoren van elkaar kunnen leren. De identificatie van clusters van kwaliteiten in de zorglandbouw (zie paragraaf 6), draagt bijvoorbeeld bij aan de kwaliteit van zorg in beide sectoren. Last but not least heeft dit programma ertoe bijgedragen dat het ministerie van EZ en VWS voor wat betreft de zorglandbouw elkaar goed weten te vinden, en hun activiteiten op dit terrein weten af te stemmen.

4. Belemmerende factoren bij effectonderzoek naar zorgboerderijen

Hoewel alle projecten er in geslaagd zijn hun doelstellingen te realiseren, zijn er verscheidene belemmerende factoren genoemd die het onderzoek hebben bemoeilijkt:

- achteraf gezien waren de doelstellingen van het programma (te) ambitieus, zeker gezien de voorwaarden die aan de onderzoeken werden gesteld. De begrenzingen aan het budget (maximaal € 100.000) en looptijd (maximaal twee jaar) maakte het voor de projectleiders van de effectstudies moeilijk om haalbare onderzoeksaanvragen te schrijven, dan wel passende studies uit te voeren.
- met name de oorspronkelijke doelstelling van dit programma om de kosteneffectiviteit van zorgboerderijen te onderzoeken, was te hoog gegrepen. Zulk onderzoek is pas mogelijk in een stadium dat er goed inzicht in de effecten van een interventie is ontstaan. Ook vraagt het uitvoeren van kosteneffectiviteitsanalyse (KEA) specifieke expertise. Zo hebben ZonMw-programma's in de jeugdzorg laten zien dat het ingewikkeld is om in een nieuw domein KEA's uit te voeren. Bovendien moet er rekening worden gehouden met de uitdagingen die zich bij het verkrijgen van inzicht in de zorgkosten van cliënten van een zorgboerderij voordoen. Dit bleek bijvoorbeeld uit een haalbaarheidsstudie naar de zorgkosten van mensen met dementie die een zorgboerderij bezoeken¹⁰. Vragen als 'kunnen mensen door de zorgboerderij langer thuis wonen?', of 'gebruiken bezoekers van een zorgboerderij minder medicatie en/of minder zorg?', bleken lastig te beantwoorden.
- genoemde begrenzingen in tijd en geld maakten het in de effectstudies vooral moeilijk om de geraamde omvang van de onderzoeksgroep te realiseren. Het samenstellen van een controlegroep binnen deze termijn was zo mogelijk nog lastiger (voor cliënten op de wachtlijst zouden de interviews bijvoorbeeld te belastend zijn; zorgboeren werken vaak niet met een wachtlijst; cliënten van zorgboerderijen verschillen van cliënten die naar een reguliere instelling gaan; reguliere zorginstellingen stonden niet open voor deelname aan het onderzoek).
- zeker voor onderzoekers uit de zorgsector blijkt onderzoek doen naar zorgboerderijen moeilijker dan

⁹ Hassink, De Bruin, Buist, Vaandrager, <https://www.zonmw.nl/nl/over-zonmw/ehealth-en-ict-in-de-zorg/programmas/project-detail/memorabel/groene-initiatieven-in-de-stad-voor-thuiswonende-ouderen-met-dementie-en-hun-mantelzorgers/>

¹⁰ Deze studie is binnen dit programma uitgevoerd. Zie De Bruin et al, Kostenonderzoek dagbesteding zorgboerderijen, Resultaten haalbaarheidsstudie en plan van aanpak, RIVM, 2014

het op het eerste oog lijkt. Onder andere de eerder geconstateerde verschillen tussen zorgboerderijen (de zorgboerderij bestaat niet) maakt de uitvoering van complexe effectstudies moeilijk. Ook kunnen veel zorgboeren niet goed uit de voeten met inclusiecriteria die in de zorg heel 'gewoon' zijn. De meeste zorgboeren zijn niet gewend om aan onderzoek deel te nemen; het zit niet in hun systeem om (op basis van inclusiecriteria) namen van respondenten aan te leveren en op de boerderij zijn geen (psycho)diagnostische gegevens beschikbaar.

- tot slot is het voor onderzoekers lastig om respondenten te werven bij individuele zorgboeren. Een onderzoek bij zorgboerderijen die bijvoorbeeld al met een zorginstelling samenwerken, is beter uitvoerbaar.

5. Belemmerende factoren bij de implementatie van resultaten

Het al beschreven implementatieproject heeft goede en bruikbare resultaten opgeleverd. De kennis die in de effectonderzoeken is opgedaan, is in het implementatieproject in compacte factsheets vertaald. Deze factsheets zijn op grote schaal verspreid. Ook is een lijst van Nederlandstalige rapporten gemaakt die over landbouw en zorg verschenen zijn (bijlage 3), en zijn verscheidene blogs en artikelen geschreven voor tijdschriften en websites (onder andere voor het Maandblad voor de

Activiteitssector en Zorgvisie).

Om de toepassing van de resultaten te bevorderen zijn verscheidene regionale workshops georganiseerd, steeds op basis van een thema. Sommige workshops waren alleen voor boeren, andere ook voor zorg- en welzijnsorganisaties. Dit bleek een goede werkwijze, die voor herhaling vatbaar is.

Tegelijkertijd zijn er ook de nodige kanttekeningen bij dit traject te maken:

- in de tijd bezien startte het implementatieproject te vroeg. De resultaten van de effectstudies waren nog niet allemaal bekend.
- het implementatieproject viel samen met de decentralisatie van zorgtaken naar gemeenten. Voor

veel zorgboeren betekende dit een onrustige en ook spannende tijd. Het water stond veel boeren aan de lippen, waardoor zij bijvoorbeeld niet open stonden voor deelname aan een workshop. Inmiddels is de tijd juist wél rijp voor acties die de toepassing van de verworven kennis kunnen bevorderen. Het aanbod van zorg op zorgboerderijen sluit immers goed aan op belangrijke uitgangspunten in het landelijke en gemeentelijke beleid (zoals zo lang mogelijk thuis, nadruk op zelfredzaamheid, meer aandacht voor eigen kracht en participatie van de cliënt).

- in de praktijk was er eerder sprake van een disseminatie- dan een implementatietraject. Het daadwerkelijk implementeren van resultaten, dat wil zeggen veranderingen aanbrengen in bestaande zorgomgevingen op basis van onderzoeksresultaten, vergt meer tijd, meer budget en een andere aanpak dan destijds door ZonMw gewenst was. Ook de aard van de resultaten speelde hier een rol: vaak ging het om kennis en inspiratie, en bijvoorbeeld niet om een bepaalde interventie die effectief blijkt en dus 'uitgerold' zou moeten worden. Voor de échte kennisdeling moet er nog een vertaalslag worden gemaakt. Hoe kan je de daadwerkelijke toepassing van de resultaten bevorderen, inclusief de borging?

- voor de projectleiders was het lastig dat er op dit terrein geen 'dekkende' kennisinfrastructuur bestaat die zij voor de verspreiding van de resultaten konden gebruiken. De Federatie Landbouw en Zorg lijkt de aangewezen partij om hier een belangrijke rol in te spelen, maar daarvoor beschikt zij over te weinig mensen en middelen. Bovendien zijn niet alle zorgboeren bij deze federatie aangesloten; het merendeel wel. De regionale verenigingen vormden een goede ingang, maar de opgedane kennis (zoals het identificeren dan wel overnemen van clusters van kwaliteiten, zie

paragraaf 6) is voor hen vaak nog erg abstract. Bovendien zijn de regionale verenigingen niét automatisch het kanaal om ook in de toekomst voor de verspreiding en toepassing van resultaten te kunnen zorgen. Met andere woorden: een structurele, duurzame kennisinfrastructuur in de zorglandbouw ontbreekt (zie ook paragraaf 8, aanbevelingen).

6. Clusters van kwaliteiten

De effectstudies binnen dit programma hebben laten zien dat het zorgaanbod van zorgboerderijen positieve effecten heeft op cliënten. Bijna alle geïnterviewden vestigen er in het bijzonder de aandacht op dat er door dit programma inzicht in de clusters van kwaliteiten van zorgboerderijen¹¹ is ontstaan.

Denk aan de opvang in:

- een groene en rustige, prikkelarme omgeving
- een kleinschalige omgeving
- buiten(ruimte)
- dagelijks ritme, het ritme van de boerderij
- beweging
- voeding

Andere clusters van kwaliteiten die genoemd worden zijn de benaderingswijze van cliënten, keuzevrijheid, zorgvisie van de zorgboer, de fysieke omgeving (onder andere kleinschalig, huiselijk, groen), de aangeboden activiteiten (onder andere gevarieerd, geïntegreerd in de dagelijkse routine, continu en gelijktijdig aanwezig), leiderschap van de zorgboer en competenties van de zorgprofessionals die aansluiten bij de visie van de boer. De identificatie van zulke clusters van kwaliteiten is leerzaam voor de boer. Een geïnterviewde typeerde de zorgboer op dit punt als 'onbewust bekwaam'. Voor menig zorgboer is het bijvoorbeeld vanzelfsprekend dat cliënten er baat bij hebben om buiten te zijn, te bewegen en goed te eten - hij zet dit dus niet bewust als werkzaam principe in. Anderzijds zijn er ook zorgboeren die heel bewust anders willen werken dan in een zorginstelling gewoon is.

De identificatie van clusters van kwaliteiten kan de verspreiding en bredere toepassing van de resultaten mogelijk bevorderen. De ontstane kennis over 'wat werkt' en 'wat werkt niet' maakt het voor (andere) zorgboerderijen en organisaties in de zorg- en welzijnssector mogelijk om zulke succesvolle clusters van kwaliteiten over te nemen, dan wel zich hierdoor te laten inspireren. Deze kennis is zowel voor toeleiders naar zorg (denk aan wijkteams, casemanagers, wijkverpleegkundigen, huisartsen, geriaters) als inkopers en aanbieders van zorg van belang.

Ook dringen geïnterviewden erop aan dat het onderzoek naar clusters van kwaliteiten wordt voortgezet, liefst op grotere schaal dan in dit programma is gedaan. Indien organisaties uit de zorg- en welzijnssector er inderdaad voor kiezen om succesvolle kwaliteiten uit de landbouwzorg over te nemen, is monitoring van resultaten van belang. Hieronder vallen ook items als 'wat werkt belemmerend' dan wel 'wat werkt bevorderend', en de wijze waarop eventuele belemmerende factoren weggenomen kunnen worden.

7. Innovatie

Een tweede punt waar veel geïnterviewden extra aandacht voor vragen, is de innovatiekracht van de zorglandbouw. Zorgboeren worden getypeerd als ondernemers die goed kunnen improviseren en ondernemen. 'Ze gaan gewoon aan de slag', of 'Als de wachtlijst groeit, openen ze gewoon een nieuwe locatie'. Soms komt deze innoverende attitude expliciet in de resultaten van een studie aan de orde, soms is het meer een aandachtspunt dat in de slipstream van de projecten wordt genoemd. In samenhang hiermee signaleren verscheidene geïnterviewden dat zorgboeren mensgericht werken: zij plaatsen een cliënt die bij hun doelgroep past, waarbij de diagnose en/of indicatiecriteria minder relevant zijn. Dit geldt ook voor de opvang cq het verblijf van cliënten die eenmaal bij een zorgboer in zorg zijn: zolang de klant het er goed heeft, kan hij blijven. 'De ultieme vorm van ontschotting', typeerde een geïnterviewde. Vaak meer dan de gemiddelde zorg- of welzijnsinstelling werkt een zorgboerderij vraaggericht, waarmee de schotten tussen wonen, opvang, werk, onderwijs en welzijn

¹¹ Een term die ook veel gebruikt wordt, is werkzame elementen. Hierbij is voorzichtigheid geboden, omdat nog niet precies bekend is welk element wat voor effect heeft. Eerder is het de combinatie van elementen die lijkt te werken.

bijna automatisch worden doorbroken, of op zijn minst ter discussie staan. Wel moeten ook zulke 'vraaggerichte' zorgboerderijen duidelijk aangeven welke cliënten bij hen terecht kunnen, zodat niet de indruk ontstaat dat zorgboerderijen zomaar elke cliënt kunnen plaatsen.

Belangrijke innovaties die al door zorgboerderijen zijn geïnitieerd, zijn bijvoorbeeld

- het ontwikkelen van leerwerktrajecten (voor mensen met een verstandelijke beperking, maar ook voor voortijdig schoolverlaters)
- 24-uurs opvang op de boerderij
- opvang voor gemengde doelgroepen¹² (zie paragraaf 2)
- de crisisfunctie die verscheidene zorgboerderijen vervullen
- beschermd wonen op de boerderij/de boerderij als woonwerkgemeenschap

De ontwikkeling van leerwerktrajecten voor mensen met een verstandelijke beperking is een voorbeeld van een innovatie die goed past in het huidige beleid, waarin participatie en eigen kracht hoog in het vaandel staan. Mensen met een verstandelijke beperking krijgen zo de kans om op het terrein van 'groen' of 'horeca' een certificaat te halen en hiermee daadwerkelijk aan de slag te gaan, in plaats van jarenlang aan een vorm van dagbesteding deel te nemen.

Opvallend is dat steeds meer zorgboeren zich op schooluitvallers richten. Dit is een groeiende groep die naar de boerderij gaat. Opnieuw is dit een voorbeeld van innovatie: een groep boeren is bezig een eigen onderwijsvorm te ontwikkelen, en daar ook erkenning voor te krijgen. Op deze manier worden niet alleen de schotten binnen de zorg doorbroken, maar ook die tussen zorg en onderwijs. Omdat er ook zorgboerderijen zijn die een zorgaanbod creëren voor mensen met een achterstand tot de arbeidsmarkt, is er ook een link naar het terrein van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Volgens de geïnterviewden laten steeds meer zorg- en welzijnsinstellingen, gemeenten en vrijwilligersorganisaties zich door innovatieve zorgboeren inspireren. Verpleeghuizen ontwikkelen bijvoorbeeld een soort tuinen, waar ook bewoners uit de wijk gebruik van kunnen maken. Ook ontstaan er stadsboerderijen met een opvangfunctie en zijn er burgerinitiatieven die delen van het zorgboerderijconcept gebruiken. Meerdere geïnterviewden wijzen ook op het concept 'Vriendentuinen', waarbij zorgboerderijen hun oogst volledig naar voedselbanken brengen. De gedachte hierachter is dat mensen die voor hun dagbesteding naar de zorgboerderij gaan, vaak zelf ook 'klant' van de Voedselbank zijn. In de Vriendentuinen gaan zij ook voor anderen aan de slag – ze leren dan nieuwe dingen en voelen dat ze ertoe doen. Tegelijkertijd kunnen zorgboerderijen op deze manier laten zien dat zij maatschappelijk betrokken ondernemers zijn.

Waarschijnlijk mede als gevolg van deze innovatiekracht, trekt de Nederlandse zorglandbouw ook internationaal veel belangstelling. De Nederlandse zorgboerderij kan met recht een exportproduct worden genoemd. Uit landen als Amerika, Duitsland, Oostenrijk, Japan, Finland, Canada, Polen, China en Korea komen geïnteresseerden naar Nederland op bezoek. Vice versa trekken onderzoekers en vertegenwoordigers van de Nederlandse zorglandbouw naar deze landen om hun expertise uit te venten.

Uiteraard zijn er tussen deze landen grote verschillen. Wat in Nederland vergeleken met andere landen opvallend is, is dat zorgboerderijen al redelijk tot goed in het zorgsysteem zijn ingebed en ook echt als zorgvorm zijn geaccepteerd. In andere landen zijn zorgboerderijen bijvoorbeeld meer aan de toeristische sector gelieerd, of bieden zorginstellingen een zorgaanbod dat door de agrarische sector is geïnspireerd.

8. Aanbevelingen

De projecten en interviews leveren tal van suggesties voor meer onderzoek op. De belangrijkste staan hieronder weergegeven, gerubriceerd naar een aantal thema's. Zoals al vermeld in paragraaf 2, streeft ZonMw ernaar om onderzoek naar zorglandbouw onder te brengen in het nieuwe, langlopende programma Langdurende Zorg i.o. Naast de aanbevelingen die hieronder worden gedaan, moet ook worden nagegaan in hoeverre suggesties uit de eerder genoemde Kennisagenda Zorg voor Zorglandbouw (2010) nog actueel en bruikbaar zijn.

¹² Sommige zorgboerderijen doen dit al heel lang, maar binnen de reguliere zorg is dit minder gebruikelijk

Hieronder volgen eerst de aanbevelingen voor het bevorderen van het verspreiden en toepassen van kennis, gevolgd door aanbevelingen voor de ontwikkeling van kennis.

a) bevorderen van het verspreiden en toepassen van kennis

Het verspreiden en toepassen van kennis

Er is een landelijk dekkende, duurzame kennisinfrastructuur nodig om de bestaande kennis over zorglandbouw (beter) te verspreiden en de toepassing ervan te stimuleren. Hierbij kan aangesloten worden op aanbevelingen die in het implementatieproject al zijn gedaan (denk aan het onderling uitwisselen van ervaringen, ontwikkelen van concrete materialen, e.d.). Meer in het algemeen is aandacht nodig voor vragen als:

- hoe kan zo'n blijvende kennisinfrastructuur op dit terrein worden opgezet, zowel op lokaal, regionaal en landelijk niveau? Wat is hiervan de rol van de Federatie Landbouw en Zorg, wat van de regionale verenigingen, de WUR, het RIVM, de Universiteit Maastricht en de VNG? Welke stakeholders zijn bij de ontwikkeling van zó'n infrastructuur van belang?
- op welke vlakken hebben zorgboerderijen de behoefte aan meer ondersteuning op dit terrein? Denk aan hulp bij het (beter) bekend maken van hun aanbod, zichzelf profileren, (door)ontwikkelen van hun aanbod, ed.
- hoe kunnen de zorglandbouw en de reguliere zorg (nog beter) van elkaar leren? En ook nog meer uitwisselen, niet alleen kennis, maar bijvoorbeeld ook medewerkers (denk aan zorgmanagers en zorgprofessionals die enkele dagen met elkaar meelopen)? Hoe kunnen deze sectoren de kennis aftappen van elkaar (denk ook aan samenwerken met mantelzorgers en vrijwilligers?) Wat zijn de lessons learned?

- Hoe kunnen reguliere instellingen en zorgboerderijen (nog beter) met elkaar samenwerken? Kunnen bijvoorbeeld cliënten die in een verpleeghuis (gaan) wonen toch ook nog één of meerdere dagen voor dagbesteding naar de zorgboerderij?
- hoe kan de samenwerking tussen onderzoek, onderwijs, praktijk en beleid op het gebied van de zorglandbouw bevorderd worden?
- sinds de decentralisatie van zorgtaken naar gemeenten, spelen vooral gemeenten een cruciale rol bij het toewijzen van zorg. Hoe kunnen zorgboerderijen hun diensten beter onder de aandacht van gemeenten brengen, welke kennis hebben gemeenten nodig? En omgekeerd, hoe kunnen gemeenten de al opgedane kennis optimaal benutten?

b) het ontwikkelen van kennis

De effecten van een zorgboerderij; clusters van kwaliteiten

In de beeldvorming hebben zorgboerderijen soms nog een hoog aaibaarheidsgehalte. De suggestie is wel gewekt dat zorgboerderijen op een relatief makkelijke wijze effect hebben op hun cliënten, bijvoorbeeld door de aanwezigheid van dieren, en/of door hun mooie ligging in het groen. De resultaten van dit programma laten zien dat dit beeld niet klopt: zorgboerderijen bieden een volwaardig aanbod van zorg, met een positief effect op cliënten. Over dit zorgaanbod moet onderzoek antwoord geven op vragen als:

- meer inzicht in de werkingsmechanismen/kwaliteiten van een zorgboerderij; waarom werkt dit zorgaanbod, voor wie en onder welke omstandigheden? Denk aan 'elementen' als voeding, interactie tussen mens en dier, groene ruimte en beweging. In hoeverre is er al harde onderbouwing voor de werkzaamheid van deze elementen? Wat zijn de kansen, maar ook de risico's? Kunnen de effectstudies uit dit programma op grotere schaal worden uitgevoerd?

- In hoeverre kunnen de clusters van kwaliteiten van een zorgboerderij door andere instellingen of organisaties overgenomen worden, of gaat dan het unieke van de zorgboerderij toch verloren? Wat maakt een zorgboerderij bijzonder?
- meer kennis over verschillen tussen zorgboerderijen in effecten voor verschillende doelgroepen.
- wat werkt het beste, een mix van doelgroepen (en welke mix dan), of één doelgroep? Waarom? (bij een gemengde doelgroep kunnen er grote verschillen zijn in de doelstellingen van cliënten, waardoor het voor de zorgboerderijen moeilijk kan zijn om aan alle cliënten maatwerk te bieden. Tegelijkertijd kunnen cliënten van verschillende doelgroepen juist een positief effect op elkaar hebben).
- hoe in te spelen op de veranderende zorgbehoeften van cliënten die op de zorgboerderij komen? De problematiek van cliënten met dementie is nu bijvoorbeeld vaak complexer dan die van een aantal jaar geleden.
- wat zijn de langere termijn effecten van dagbesteding op een zorgboerderij? Denk bijvoorbeeld aan de voedingsstatus (mensen op een zorgboerderij lijken beter te eten dan cliënten in een reguliere zorginstelling) en het zorggebruik en de zorgkosten.
- kunnen zorgboerderijen werken met (omschreven) behandelingen, bijvoorbeeld tuintherapie, of animal assisted therapy?

De kwaliteit van een zorgboerderij

- hoe waarborg je de kwaliteit van een zorgboerderij? Waar moet een zorgboerderij aan voldoen wil deze zorg en ondersteuning kunnen bieden die verantwoord is? Heeft een zorgboerderij dan nog voldoende ruimte haar eigen, onderscheidende aanbod te realiseren? Welke competenties en vaardigheden zetten zorgboeren en hun medewerkers in om (goede) begeleiding te bieden aan verschillende doelgroepen; welke competenties en expertise zijn nodig? Waar liggen de verschillen tussen doelgroepen?
- de vraag naar (plaatsen bij) zorgboerderijen neemt toe. Soms ligt er een (te grote) druk op zorgboerderijen om cliënten op te nemen, vooral in de jeugdzorg lijkt dit het geval. Omdat zorgboeren vaak nog weinig concrete handvatten hebben om te beslissen of zij iemand opnemen, kan onderzoek hierbij helpen. Wat zijn selectiecriteria die deze besluitvorming kunnen ondersteunen, wat is de ideale omvang van een groep, aan welke voorwaarden kan een zorgboerderij voldoen om goed te functioneren?
- hoe is de kwaliteit van leven van cliënten op een zorgboerderij? Wat is de betekenis daarvan voor de kwaliteit van zorg op een zorgboerderij?
- zijn er op zorgboerderijen ook specifieke risico's voor cliënten, en zo ja, hoe kunnen deze ondervangen worden? Denk aan het contact met dieren, gebruik van werktuigen, en een relatief grote buitenruimte.
- In hoeverre dragen zorgboerderijen bij aan zingeving van hun cliënten? Ervaren cliënten dat de kenmerken van een zorgboerderij ertoe bijdragen dat zij een zinvol leven kunnen leiden? Denk aan aspecten als duurzaamheid, groene omgeving, respect voor mens en dier, binding met de natuur, en de wijze waarop een boer en boerin in het leven staan.
- in hoeverre dragen zorgboerderijen bij aan inclusie dan wel maatschappelijke participatie van cliënten? Zo ja, voor welke cliënten geldt dit, en slagen zorgboerderijen daar beter in dan reguliere zorginstellingen?

(door)Ontwikkelen van innovaties

- welke vernieuwende diensten van zorgboerderijen zijn voldoende 'rijp' om door reguliere zorginstellingen overgenomen te worden? Wat is daarvoor nodig, en hoe maken we zichtbaar of dit aanbod werkt? Wie zijn er koplopers op het gebied van landbouw en zorg, hoe kunnen zij ondersteund worden en hoe kunnen anderen van hen leren?
- welke innovaties kunnen (door)ontwikkeld worden, hoe zorgen we voor een bredere toepassing, en/of het optimaliseren van dit aanbod?

Kosten

- hoe krijgen we meer grip op de kosten en baten van een zorgboerderij? Hoe maken we dit zichtbaar, wanneer en hoe is het mogelijk kosteneffectiviteitsonderzoek te doen en wat is daarvoor nodig?
- slagen zorgboerderijen er met een 'lichter' zorgaanbod in om zwaardere zorg te voorkomen? Wat is de preventieve gezondheidswaarde van zorgboerderijen?

Langlopend onderzoek; monitoring van cliënten

In Nederland vindt nog geen longitudinaal onderzoek plaats naar cliënten die op zorgboerderijen

opgevangen worden. Hier is wel behoefte aan. Door cliënten gedurende langere tijd te monitoren, kan bijvoorbeeld inzicht ontstaan in de zorgconsumptie van deze cliënten, hun gezondheid en hun medicijngebruik. Indien mogelijk kunnen bestaande data bij zulk longitudinaal onderzoek worden gebruikt.

Internationale uitwisseling van kennis en ervaringen

Zoals beschreven in paragraaf 7 is er vanuit het buitenland veel belangstelling voor 'onze' zorgboerderijen. In diverse landen binnen de Europese Unie, Japan en de Verenigde Staten wordt nu ook langzaam maar zeker onderzoek naar zorgboerderijen opgestart. De onderzoekers die in dit programma projecten uitvoerden, hebben op verscheidene congressen met deze onderzoekers samengewerkt, en trekken nog steeds met elkaar op, bijvoorbeeld in lopende projecten en tijdens werkbezoeken over en weer. Internationale uitwisseling en samenwerking is zeer gewenst. Wat kunnen landen van elkaar leren? Denk aan belemmerende en bevorderende factoren bij het opzetten van een zorgboerderij, het inbedden ervan in het zorgsysteem, kwaliteit van zorg, uitkomsten van de zorg, methodologische aanpak en het implementeren van bevindingen.

Bijlage 1: Samenvatting van projectresultaten (4 effectstudies en een implementatieproject)

Onderzoek naar de effectiviteit van jeugdzorgboerderijen in Overijssel en Gelderland.

Projectleider: J. Hassink (WUR)

Bij cliënten van jeugdzorgaanbieders die een zorgboerderijtraject volgden, is een onderzoek gedaan naar de (kosten)effectiviteit van dit zorgaanbod. Het gaat om jongeren die tussen juli 2013 en juli 2015 in zorg waren bij Pactum (regio Gelderland) en Trias (regio Overijssel). Gemiddeld bezochten ze gedurende een jaar de boerderij één dag per week. De meest voorkomende doelen van deze zorgboerderijen zijn ontwikkelen van zelfvertrouwen, sociale vaardigheden leren, leren samenspelen en ontlasting van het gezin. De jeugdzorgboer en ambulant begeleider van de instelling (AB-er) werken samen om deze doelen te bereiken. Bij 56 jeugdigen en/of hun ouders bleken voldoende gegevens verzameld te zijn voor het beantwoorden van de onderzoeksvragen. Tijdens het verblijf kwamen de meeste jeugdigen in aanraking met dieren, in iets mindere mate met het werken op het land of in de tuin en vrij weinig met typische boerderijactiviteiten als meehelpen met melken en rijden op de trekker. Ook namen de meeste jeugdigen deel aan sociale activiteiten als samen spelen en samen knutselen.

De resultaten laten zien dat meer dan 80% van de ouders zich door de zorgboerderij ontlast voelt, ze voelen zich meer ontspannen en komen meer aan dingen voor zichzelf toe. Ook beoordeelt bijna 90% het gedrag van hun kind als verbeterd. Ze zien hun kind gelukkiger worden en beter omgaan met leeftijdsgenoten. Ook ziet ruim driekwart van de ouders verbeteringen in het functioneren van hun gezin. In iets mindere mate zien ze ook verbeteringen in hun wijze van opvoeden en begrijpen ze hun kind beter. Deze uitkomsten worden ondersteund door de beoordelingen die de AB-ers achteraf over dezelfde aspecten gaven.

Gevraagd naar een algemene inschatting geven de AB-ers aan bij meer dan 60% van kinderen en hun gezinnen een (middel)groot effect te zien als gevolg van het bezoek aan een zorgboerderij. Volgens ouders en AB-ers was er dankzij de zorgboerderij voor 30% van de jeugdigen geen intensievere hulp nodig, hierbij is naar schatting ook voor de helft van deze groep een uithuisplaatsing voorkomen. Een kostenberekening liet zien dat de inzet van de jeugdzorgboerderij een besparing van 28% opleverde ten opzicht van de geschatte zorgkosten van deze groep in het geval er geen zorgboerderij ingezet had kunnen worden.

Jeugdigen die naar de zorgboerderij gaan bleken bij aanvang van hun boerderijtraject significant meer probleemgedrag te hebben dan de vergelijkingsgroep die de gebruikelijke specialistische jeugdzorg ontving. Wat betreft de veranderingen in vergelijking tot deze groep laat de zorgboerderijgroep significant meer verbetering zien ten aanzien van de omgang met leeftijdsgenoten, op andere gedragsaspecten is er geen verschil. Een vergelijking met de resultaten van onderzoek naar Brabantse zorgboerderijen – waar een intensievere vorm van jeugdzorg op de boerderij plaatsvond – liet zien dat in deze laatste groep de effecten sterker waren. Dit lijkt met name

toe te schrijven aan de hogere intensiteit van de zorg op de Brabantse zorgboerderijen, waar de jeugdigen vrijwel continu op de zorgboerderij verbleven.

Publicaties:

Jan Willem Veerman, Ronald De Meyer, Jan Hassink, Ellen Berghuis & Jos Kienhuis. (2016). Onderzoek naar de effecten van jeugdzorgboerderijen in Overijssel en Gelderland. Link: <http://edepot.wur.nl/392978>

Effect zorglandbouw voor mensen met een verstandelijke beperking

Projectleiders: P. Embregts en W. van Oorsouw (Universiteit Tilburg)

Achtergrond. Dit onderzoek maakt inzichtelijk wat de betekenis is van zorgboerderijen in het leven van mensen met een lichte verstandelijke beperking.

Deelnemers en onderzoeksdoelen. Dit project werd uitgevoerd bij 26 zorgboerderijen in 7 provincies van Nederland en bracht de betekenis van de zorgboerderij in beeld aan de hand van 5 uitkomstmaten: (1) Doelrealisatie, (2) Zelfdeterminatie, (3) Werktevredenheid, (4) Werkgerelateerde relaties, en (5) Zorgconsumptie. Deelnemers hadden een lichte verstandelijke beperking of functioneerden op zwakbegaafd niveau, zij waren minimaal 2 dagen per week op de zorgboerderij, hadden geen andere vorm van dagbesteding en waren minimaal 18 jaar oud.

Uitkomsten. Deelnemers komen vooral naar de boerderij om te werken en leren. Ook doelen als 'voor dieren', 'buiten zijn', 'gezelligheid', 'zelfstandiger worden' en 'jezelf kunnen zijn' werden vaak genoemd. 'Rustiger worden' wordt niet vaak als doel genoemd, maar cliënten hebben wel de ervaring dat zij rustiger zijn geworden.

Vooraf gestelde doelen lijken behaald te worden, maar begeleiders en cliënten zijn het niet altijd eens over de mate waarin. Cliënten zijn dan positiever dan begeleiders. Zij zijn tevreden over hun werk, ervaren weinig druk en vinden hun werk belangrijk. Cliënten vinden dat zij niet zelf kunnen bepalen hoeveel werk zij op een dag uitvoeren en hoe hun dag is ingedeeld. Dit gaat echter niet ten koste van de werktevredenheid. De vertrouwensband met de boer/boerin en andere begeleiders is sterk. Ook de relatie met collega's, het aantal mensen dat cliënten naast hun collega's ontmoeten en de kwaliteit van deze contacten is volgens cliënten goed. De variatie in het aantal contacten hangt af van de werkzaamheden op de boerderij (in een theehuis kunnen cliënten bijvoorbeeld meer mensen ontmoeten). Cliënten hebben weinig contact met andere hulpverleners. Ongeveer de helft van alle cliënten gebruikt een vorm van (gedragsregulerende) medicatie; het medicijngebruik ligt aanzienlijk lager dan gebruikelijk is voor deze doelgroep. Het huidige onderzoek doet geen uitspraken over de vraag of dit veroorzaakt wordt door de zorgboerderij.

Tot slot formuleren de onderzoekers een aantal aandachtspunten. Zij brengen onder de aandacht dat begeleiders en cliënten het niet altijd eens zijn over de mate waarin doelen bereikt worden. Het is wenselijk dat cliënten gestimuleerd worden verwachtingen uit te spreken en eigen keuzes te maken. Ook is het van belang om cliënten zoveel mogelijk ruimte te geven om binnen de vaste structuur van de boerderij hun werkzaamheden een eigen kleur te geven, en daarmee hun gevoel van autonomie te vergroten. Juist een benadering op maat is een kracht van een zorgboerderij - elke cliënt is een uniek persoon en komt met unieke drijfveren naar de boerderij. Tot slot is aandacht nodig voor de (mate van) ondersteuning die mensen met een verstandelijke beperking nodig hebben bij het inschatten van hun eigen leerproces. In communicatie en verantwoordelijkheden worden mensen met een verstandelijke beperking relatief snel overschat.

Publicaties:

W.M.W.J. van Oorsouw, J. Hassink, M. Elings, & P.J.C.M. Embregts (2015). (kosten)Effectiviteit van zorglandbouw voor mensen met een verstandelijke beperking. Rapport en Factsheet.

Link: <http://edepot.wur.nl/354321>

en

Link: http://www.zorgboeren.nl/files/2015-08-13_Factsheet_kosteneffectiviteit_zorglandbouw.pdf

Maatschappelijke participatie en zorgkosten van mensen met dementie: de rol van zorgboerderijen

Projectleider: S. de Bruin (RIVM)

Om mensen met dementie te ondersteunen bij het zelfstandig wonen en hun deelname aan de maatschappij, kunnen zij één of meerdere dagen per week deelnemen aan dagbesteding. Hierin zijn verschillende vormen, waaronder dagbesteding op een zorgboerderij en dagbesteding in bijvoorbeeld een verzorgingshuis of wijkcentrum.

Het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) onderzocht in samenwerking met LEAS bureau voor zorgvernieuwing en de Wageningen Universiteit in hoeverre dagbesteding op zorgboerderijen het zelfstandig leven en de deelname van mensen met dementie en hun mantelzorgers in de maatschappij kan ondersteunen. Om hier een beeld van te krijgen werden 51 koppels van mensen met dementie en hun mantelzorgers thuis geïnterviewd. Uit het onderzoek blijkt dat zowel dagbesteding op zorgboerderijen als reguliere dagbesteding door middel van sociale interacties en (recreatieve) activiteiten de maatschappelijke participatie van mensen met dementie stimuleren. Zorgboerderijen kunnen er aanvullend voor zorgen dat mensen met dementie het gevoel hebben vrijwilligerswerk of betaald werk uit te voeren. Dit draagt bij aan hun gevoel ergens bij te horen en een zinvolle bijdrage te kunnen leveren aan de samenleving. In dat opzicht hebben zorgboerderijen onderscheidende waarden ten opzichte van reguliere instellingen voor dagbesteding. Daarnaast vervult dagbesteding een belangrijke respijtfunctie voor mantelzorgers van mensen met dementie. Hoewel zowel dagbesteding op zorgboerderijen als reguliere dagbesteding mantelzorgers in principe kan ontlasten, laat dit onderzoek zien dat het ook voor mantelzorgers, met name partners, wel degelijk van belang is welk type dagbesteding voor hun naaste wordt ingezet. Zo zijn er mantelzorgers die geen dagbesteding zouden hebben ingezet als er geen zorgboerderij zou zijn geweest. Dit omdat reguliere voorzieningen voor dagbesteding onvoldoende aansluiten bij de wensen en mogelijkheden van hun naaste.

Omdat er ten tijde van het onderzoek nog maar weinig bekend was over de vraag of dagbesteding een effect heeft op de zorgkosten van mensen met dementie, hebben de onderzoekers ook een haalbaarheidsstudie gedaan naar of en hoe de zorgkosten kunnen worden geëvalueerd.

Kostenonderzoek is complex, en het was onbekend wie welke gegevens heeft om goed kostenonderzoek te kunnen doen. Dit haalbaarheidsonderzoek heeft een veelheid aan informatie opgeleverd, zowel over de mogelijkheden voor het uitvoeren van een kostenonderzoek als over de knelpunten waarmee bij een eventueel kostenonderzoek rekening gehouden moet worden. De conclusie luidt dat een kostenonderzoek haalbaar is en dat de onderzoeksvragen die centraal stonden tijdens het haalbaarheidsonderzoek beantwoord kunnen worden. Het samenstellen van de onderzoeksgroepen die nodig zijn om de onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden, zal complex zijn en vereist specifieke kennis van declaratiegegevens.

Publicaties:

- De Bruin SR, Stoop A, Molema CCM, Vaandrager L, Hop P, Baan CA (2015). Green care farms: an innovative type of adult day service to stimulate social participation of people with dementia. *Gerontology and Geriatric Medicine*, doi: 10.1177/2333721415607833.

- De Bruin SR, Hop P, Molema CCM, Stoop A, Baan CA (2014). Dagbesteding op zorgboerderijen: de onderscheidende waarden voor mensen met dementie en hun mantelzorgers (factsheet), RIVM: Bilthoven.

http://www.rivm.nl/Documenten_en_publicaties/Algemeen_Actueel/Nieuwsberichten/2015/Zorgboerde_rij_waardevolle_dagbesteding_voor_mensen_met_dementie

- De Bruin SR, Mohnen SM, Lette M, Baan CA, Struijs JN (2014). Kostenonderzoek dagbesteding zorgboerderijen; resultaten haalbaarheidsstudie en plan van aanpak.

- Stoop A en De Bruin SR (2015). Dagbesteding voor mensen met dementie, de toegevoegde waarde van zorgboerderijen. *Denkbeeld*, 27(6), p.40-43.

Wonen op de boerderij: een nieuwe vorm van verpleeghuiszorg voor ouderen met dementie?

Projectleider: H. Verbeek (Universiteit Maastricht)

Dit onderzoek laat zien dat zorgboerderijen die 24-uurs verpleeghuiszorg bieden voor mensen met dementie een waardevolle aanvulling zijn op het bestaande spectrum van verpleeghuizen. Ruim 16.000 observaties zijn verricht in verschillende typen verpleeghuizen (zorgboerderijen, kleinschalige woningen, reguliere afdelingen). Deze observaties lieten zien dat bewoners van zorgboerderijen actiever zijn, meer sociaal contact hebben, en vaker buiten komen in vergelijking tot reguliere verpleeghuizen. Deze factoren hebben een positieve invloed op de kwaliteit van leven van bewoners. De gemeten kwaliteit van zorg is vergelijkbaar. Er werden geen verschillen gevonden tussen zorgboerderijen en andere typen verpleeghuizen met betrekking tot personele inzet, protocollen rondom cliënt-veiligheid, of klinische uitkomsten zoals bijvoorbeeld valincidenten, decubitus of ondervoeding. Mantelzorgers van bewoners in zorgboerderijen kozen bewuster voor de zorgboerderij, waren positiever over de fysieke omgeving en sfeer, mogelijkheden voor activiteiten, en ervaren zorg als persoonsgerichter dan in andere typen verpleeghuizen. Op basis van dit onderzoek worden enkele aanbevelingen gedaan. Ten eerste zou de manier waarop verpleeghuizen geëvalueerd worden, moeten veranderen, waarbij er meer aandacht komt voor het bewonersperspectief. Ten tweede kunnen succesvolle elementen van de zorgboerderij ook toegepast worden in andere vormen van verpleeghuiszorg, denk hierbij aan de benaderingswijze van cliënten, of het gebruik van de fysieke omgeving. Ten derde liggen er nog veel mogelijkheden voor vervolgonderzoek, denk hierbij aan het verbeteren van het transitieproces naar een bepaald type verpleeghuis, of het onderzoeken van welke competenties specifiek nodig zijn voor het werken in een innovatief verpleeghuis zoals de zorgboerderij.

Publicaties:

De Boer B., Hamers J.P.H., Beerens H.C., Zwakhalen S.M.G., Tan F.E.S. & Verbeek H. Living at The Farm, Innovative Nursing Home Care for People with Dementia—Study Protocol of an Observational Longitudinal Study. *BMC geriatrics* 2015; 15(1): 144. Doi: 10.1186/s12877-015-0141-x

De Boer B., Beerens H.C., Zwakhalen S.M.G., Tan F.E.S., Hamers J.P.H. & Verbeek H. Daily Lives of Residents with Dementia in Nursing Homes: Development of The Maastricht Electronic Daily Life Observation Tool. *International Psychogeriatrics*, 2016:1. Doi:10.1017/S1041610216000478

Beerens H.C., de Boer B., Zwakhalen S.M.G., Tan F.E.S., Ruwaard D., Hamers J.P.H. & Verbeek H. The Association Between Aspects of Daily Life and Quality of Life of People with Dementia Living in Long-Term Care Facilities: A Momentary Assessment Study. *International Psychogeriatrics*, 2016. Doi: 10.1017/S1041610216000478

De Boer B., Hamers J.P.H., Zwakhalen S.M.G., Tan F.E.S., Beerens, H.C. & Verbeek H. Green Care Farms as Innovative Nursing Homes, Promoting Activities and Social Interaction for People with Dementia. *Journal of the American Medical Directors Association*, 2017:18(1) . Doi:10.1016/j.jamda.2016.10.013

De Boer B., Hamers J.P.H., Zwakhalen S.M.G., Tan F.E.S. & Verbeek H. Quality of Care and Quality of Life of People with Dementia Living at Green Care Farms: a Cross-Sectional Study. *BMC Geriatrics*, 2017:17(1):155. Doi: 10.1186/s12877-017-0550-0

De Bruin S., de Boer B., Beerens H.C., Buist Y. & Verbeek H. Rethinking Dementia Care: The Value of Green Care Farming. *Journal of the American Medical Directors Association*, 2017:18(3). Doi:10.1016/j.jamda.2016.11.018

Buist Y., Verbeek H., de Boer B. & de Bruin S. Innovating Dementia Care; Implementing Characteristics of Green Care Farms in Other Long-Term Care Settings. *Accepted for publication in International Psychogeriatrics*

De Boer B., Hamers J.P.H., Zwakhalen S.M.G. & Verbeek H. Positive and Negative Experiences of Informal Caregivers of People with Dementia Living in Green Care Farms, Small-Scale Living Facilities, and Traditional Nursing Homes. *Submitted to Aging & Mental Health*

De Boer B. Living at the farm. An innovative alternative for regular nursing home care for people with dementia. 2017.

https://hsr.mumc.maastrichtuniversity.nl/sites/intranet.mumc.maastrichtuniversity.nl/files/hsr_mumc_maastrichtuniversity_nl/public_news_events/e-book_dissertatie_bram_de_boer.pdf

Handleidingen:

De Boer B., Hamers J.P.H., Zwakhalen S.M.G., Beerens H.C. & Verbeek H. (2016): Maastricht Electronic Daily Life Observation Tool Handleiding. Maastricht.

De Boer B., Hamers J.P.H., Zwakhalen S.M.G., Beerens H.C. & Verbeek H. (2016): Maastricht Electronic Daily Life Observation Tool Manual. Maastricht.

Dichter M. N., de Boer B., Verbeek H., Halek, M. (2017): (2017): Benutzerhandbuch für die deutschsprachige Maastricht Electronic Daily Life Observation Tool (MEDLO-Tool) Version 1.0. Witten.

De implementatie van het programma Landbouw en zorg

Projectleider: J. Hassink (WUR)

Het doel van het project was om zorgboeren en andere stakeholders te informeren over de onderzoeksresultaten op gebied van landbouw en zorg en zorgboeren te ondersteunen bij het toepassen hiervan in de praktijk. In dit project is gekozen voor een mix van disseminatie activiteiten: interactieve verkennende en verdiepende workshops met zorgboeren en andere stakeholders, blogs voor verschillende websites, artikelen in vakbladen en op websites en een factsheet met de belangrijkste resultaten uit het onderzoek. De focus lag op de specifieke kwaliteiten en de effecten van zorgboerderijen voor verschillende doelgroepen.

Specifieke kwaliteiten van zorgboeren kunnen als volgt gegroepeerd worden: de aard van de begeleiding, de sociale gemeenschap op de boerderij, de aard van het werk en de groene omgeving. Zorgboeren wilden ook ondersteuning bij en aandacht voor innovatieve diensten die zij ontwikkelen, zoals leerwerktrajecten en 24 uren zorg op de boerderij. Daarom zijn rond deze innovatieve diensten workshops georganiseerd en zijn concrete tools verspreid.

De zorgboeren waren positief over de uitwisseling van ervaringen met andere zorgboeren. Gemeenten en andere stakeholders zijn positief over innovatieve diensten die zorgboeren ontwikkelen zoals leerwerktrajecten, begeleiding van schooluitvallers en 24 uren zorg op de boerderij. De zorgboeren gaven aan dat ze zich meer bewust werden van de voor hen vanzelfsprekende kwaliteiten van de zorgboerderij en dat het hen stimuleerde om met de kwaliteiten bewuster om te gaan en af te stemmen op individuele deelnemers. Zorgboeren, regionale organisaties van zorgboeren en de Federatie Landbouw en Zorg vinden het belangrijk de in gang gezette ontwikkeling van uitwisseling, reflectie en leren voort te zetten.

De onderzoekers hebben verscheidene ontwikkelde materialen beschikbaar gemaakt via de website van de Federatie Landbouw en Zorg (www.landbouwzorg.nl). De zorgboeren gaven aan dat ze behoefte hebben aan concrete producten om de zorgboerderij onder de aandacht te brengen van gemeenten en andere partijen, zoals reguliere zorgaanbieders en zorgverzekeraars. Op basis van hun wensen hebben de onderzoekers een factsheet geschreven met daarin een samenvatting van eerder onderzoek op het gebied van de waarde van zorgboerderijen voor verschillende doelgroepen. Verder zoeken zorgboeren ondersteuning bij het ontwikkelen van nieuwe diensten zoals leerwerktrajecten. Het delen van de ontwikkelde materialen (o.a. een overzicht van de kwaliteiten) en instrumenten (o.a. beschrijving van werkprocessen en monitor voor ontwikkeling arbeidscompetenties) tijdens de verdiepende workshops werd zeer gewaardeerd.

Een aanbeveling is andere stakeholders, bijvoorbeeld gemeenten, te blijven betrekken bij de zorglandbouw door bijeenkomsten te organiseren over specifieke thema's zoals wonen, koppeling met onderwijs en realisatie van leerwerktrajecten. Dat kan op lokaal, regionaal en landelijk niveau. De

zorglandbouw sector maakt zo zichtbaar dat ze een breder palet aan diensten kan aanbieden waar vraag naar bestaat en die aansluit bij de beleidsdoelen van gemeenten.

Daarnaast zijn er nog diverse kennishiaten. Zo is er nog onvoldoende duidelijk over de betekenis van het combineren van doelgroepen, zijn er nog weinig longitudinale studies, is meer kennis nodig over mens/dier relaties waarbij zowel aandacht is voor het welzijn van de mens als dat van het dier. Verder gaan steeds meer zorgboeren innovatieve diensten ontwikkelen en is er weinig tot geen kennis over de effecten. Het gaat dan om leerwerktrajecten, onderwijs en behandeling met specifieke inzet van dieren, planten en groen. Tenslotte is er nog weinig bekend over de mogelijk negatieve effecten van zorglandbouw.

Publicatie:

Factsheet betekenis van zorgboerderijen:

<https://zorgboeren.nl/files/2017-04-WUR-FACTSHEET-ZORGLANDBOUW.pdf>

Bijlage 2: Lijst van geïnterviewden

De projectleiders

- Hilde Verbeek (Assistant Professor, Department of Health Services Research, Universiteit Maastricht)
- Simone de Bruin (senior onderzoeker, RIVM)
- Wietske van Oorsouw (onderzoekscoördinator Academische Werkplaats Leven met een Verstandelijke Beperking (Tranzo, Tilburg Universiteit)
- Jan Hassink (Onderzoeker landbouw en zorg, WUR)

De commissieleden

- Jan van Vliet ((Beleidscoördinator/Topsector Tuinbouw en Uitgangsmaterialen Directie Agro- en Natuur Kennis, Ministerie van Economische Zaken)
- Rosanne Metaal (beleidsmedewerker Directie Europees Landbouwbeleid en Voedselzekerheid, ministerie van Economische Zaken)
- Ingrid Blok (Beleidsmedewerker directie Langdurige Zorg / Kwaliteit Zorginstellingen, Ministerie van VWS)
- Arjan Monteny (vicevoorzitter van de Federatie Landbouw en Zorg, zorgboer bij zorgboerderij Op Aarde)
- Ton van der Biezen (directeur Federatie Landbouw en Zorg)
- Marjolein Scholten (programmasecretaris ZonMw)

Bijlage 3: Links

- [Lijst Nederlandstalige rapporten zorglandbouw](#)
- zorgboeren.nl
- landbouwzorg.nl
- www.bvkz.nl
- www.zonmw.nl/dementie